

کند و سخنان وی می‌تواند به رشد افکار و شفاف‌شدن مسائل فقهی کمک کند و برنامه با موفقیت انجام شد.

پس از انقلاب اسلامی نهادها و نشریاتی تحول‌آفرین در حوزه‌ها پدید آمدند و منشأ برکات و تحول در حوزه شدند. از جمله «مجله حوزه» که با همکاری عده‌ای از شاگردان مشهد مقام معظم رهبری بود. این گروه که از نزدیک با افکار و سیره معظم‌له آشنا بودند با اشارت ایشان درصدد برآمدند حرکتی را در جهت تحول در حوزه آغاز کنند یا مدرسه‌ای برای نیروسازی تأسیس کنند. این افراد پس از آموزش‌های مقدماتی و آشناسدن با فنون نویسندگی و تحقیق به نوشتن مقالاتی درباره تاریخ حوزه، اخلاق، و تحقیقانی درباره تحول در امور اداری، آموزشی و اخلاقی حوزه آغاز کردند و دوماهنامه حوزه متولد شد. اعضای آن به چندگروه از جمله گروه حوزه، اخلاق، تاریخ و سیاست تقسیم شدند. مقالات مجله در آغاز به‌صورت گروهی و بی‌نام نوشته می‌شد. و این خود کاری نو در عرصه پژوهش بود. افراد مطالعه و فیش‌برداری می‌کردند و یک‌نفر آن را تحریر می‌کرد سپس همه افراد گروه آن را بررسی می‌کردند. بخشی از ستون‌های مجله مصاحبه با بزرگان و پیش‌کسوتان و اهل تجربه و صاحبان قلم بود که در آن افزون‌بر شرح زندگی و تجارب حوزوی آنان پیشنهادهای ارزنده‌ای درباره آموزش و تحقیق و تبلیغ ارائه می‌شد. و بازگوشدن راهکارهایی چون ضرورت گسترش درس‌های

۱. جریان‌های تحول‌آفرین و فرهنگ‌ساز
هماهنگی حوزه با انقلاب اسلامی انتظار جامعه انقلابی از روحانیت را دوچندان کرد و نیاز کشور به حضور بیشتر دین و پیش‌گامان انقلاب در متن جامعه موجب شد حوزه به بازسازی بهتر خود بپردازد و این خود پیدایش جریان‌های تحول‌آفرین حوزوی را در پی داشت. در آغاز انقلاب مسئولان حوزه از نخبگان در پیوند حوزه و دانشگاه و جامعه هم‌چون استاد محمدرضا حکیمی، مقام معظم رهبری، آیه‌الله بهشتی، شهید باهنر، هاشمی رفسنجانی، جلال‌الدین فارسی دعوت کرده تا طلاب و فضلاء حوزه را در جریان نیازهای فرهنگی و رویدادهای جهان اسلام قرار دهند و این خود برغناهی فرهنگی حوزه می‌افزود و رهبران حوزه را وامی‌داشت برای خدمت بیشتر به جامعه بیشتر فعالیت کنند و سمت‌وسوی آموزه‌های حوزه با حرکت انقلاب همراه باشد. در سال ۱۳۵۹ شهید بهشتی از سوی حوزه برای آگاه‌بخشی درباره مسائل جاری و نیز تبیین مسائل فقهی مرتبط «بند ج» از برنامه هیئت واگذاری زمین دعوت شد تا به قم سفر کند. برخی از متولیان مدرسه فیضیه که با برنامه‌های هیئت واگذاری زمین همراه نبودند و آن را شرعی نمی‌دانستند با سخنرانی ایشان در فیضیه مخالفت کردند و برنامه در شرف تعطیل شدن بود که طلاب ساکن در مدرسه با تجمع و مذاکره مدیران مدرسه را قانع کردند. که آیت‌الله بهشتی در فیضیه سخنرانی

فرآیند تحولات حوزه پس از انقلاب اسلامی

سیدعباس رهنوی *

پس از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ش) دگرگونی‌های گسترده‌ای در عرصه آموزش و تحقیق و تبلیغ در حوزه‌های علمیه انجام شد و شرایط اجتماعی و انقلابی و هماهنگی مسئولان کشور با حوزه شرایط بهتری برای توسعه و تحولات آن فراهم ساخت.

اخلاق درحوزه، راه‌های احیای حکمت اسلامی، تخصص درعلوم، لزوم بازنگری درکتاب‌های درسی، ضرورت طرح و برنامه و ضرورت احیای کارهای بر زمین مانده و راه‌های نرفته از زبان بزرگانی مانند آیت‌الله محمدعلی اراکی؛ سیدرضا بهاء‌الدینی؛ علامه محمدتقی جعفری، سیدعزالدین زنجانی، آیت‌الله نوری‌همدانی، سیدرضی شیرازی، آیت‌الله ستوده، آیت‌الله حسن حسن‌زاده‌آملی و شیخ ابوالحسن شیرازی و شیخ غلامحسین جعفری و نخبگانی چون سیدجعفر شهیدی، دکتر محمدجعفر لنگرودی و دکتر ابوالقاسم گرجی از حلقه‌های وصل میان حوزه و دانشگاه راه را بر تحول و برنامه‌ریزی هموار می‌کرد سلسله مقالات «مدیریت درحوزه‌های علمیه»^۱ از مقالات راه‌گشا برای برنامه‌ریزان امور حوزوی بود و آثار خود را در برنامه و عمل به‌جای گذاشت. این حرکت تحول‌آفرین بی‌مانع نبود. ولی حمایت بزرگانی مانند مقام معظم رهبری و آیت‌الله نوری‌همدانی و نیز آیت‌الله صافی گلپایگانی که نویسندگان مجله را از نزدیک می‌شناختند راه را بر خطر می‌بست. در ویژه‌نامه امام زمان عج مقاله‌ای به نام زندگی و تولد امام زمان عج به قلم یکی از دوستان منتشر شد و در آن قول شیخ مفید که در روایت مشهور «ما لنا الا مقتول او مسموم» تردید شده بود بیان شده بود. طرح این نظریه با مخالفت عده‌ای از طلاب جوان روبه‌رو شد و فردی با بسیج گروهی طلبه، به دیدار مراجع رفت و خواستار تعطیلی این

نشریه شد. آیت‌الله صافی گلپایگانی آقایان را نصیحت فرمود که دوستان را می‌شناسند و این نظریه نیز در راستای نقد و تضارب آرا مطرح شده و منتقدان را قانع کردند. مجله «نور علم» از دیگر نشریات حوزه بود که در راستای تبیین مبانی دینی و شعائر انقلاب اسلامی به‌وسیله جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در سال ۱۳۶۲ شکل گرفت. در این نشریه وزین نیازهای فرهنگی و فقهی مرتبط با مسائل نظام اسلامی از جمله احکام حکومتی اختیارات حاکم و شیوه حکومت، مسائل مالی نظام، اختیارات فقها درباره گردآوری و توزیع خمس و سهم امام، و مسائل قضایی بررسی می‌شد. از شاخص‌های تحول حوزه حضور هزاران پژوهش‌گر حوزوی در عرصه‌های مختلف فکری و فرهنگی است. در سال ۱۳۵۹، فرهنگستان علوم اسلامی به‌وسیله سیدمنیرالدین شیرازی (۱۳۷۹) در قم شکل گرفت ضرورت پی‌ریزی روش آسیب‌شناسی حکومت اسلامی و پی‌ریزی مدل توسعه اسلامی، ساختارهای نوین تمدن اسلامی، مباحث حکمت حکومتی، فقه و اخلاق حکومتی، پی‌ریزی فلسفه، متدولوژی و مدیریت تحقیقات علوم بر مبنای اسلام از جمله اهداف تأسیس این مؤسسه بود. شیرازی درصدد بود به سهم خود با تربیت نیرو ضمن شناخت آسیب‌های سیاسی و فرهنگی و اقتصادی انقلاب، راه‌های برطرف‌سازی چالش‌های

فرارو را بازشناسد و انقلاب را از خلأهای تئوریک احتمالی نجات دهد.

● دانشگاه مفید

پیشینه این مرکز آموزشی به مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام برمی‌گردد. که در سال ۱۳۴۰ش با هم‌فکری گروهی از علما از جمله محمدرضا مهدوی‌کنی؛ شبستری، شهید بهشتی تأسیس شد. هدف آن بحث و تحقیق درباره معارف اسلامی و علوم اهل بیت علیهم السلام بود. این گروه درباره قرآن کاری گروهی انجام داده بودند و صدها کتاب اسلامی از منابع دست‌اول را فیش‌برداری کرده بودند. در سال ۱۳۶۰ آیت‌الله موسوی‌اردبیلی این نوشته را همراه با کتاب‌خانه بزرگ آن با اجازه شهید بهشتی از کانون توحید تهران به قم منتقل کردند و در محل منزل آیت‌الله صدوقی‌یزدی در صفائیه (دفتر کنونی مقام معظم رهبری در قم) گردید. عده‌ای از محققان که این‌جانب نیز توفیق حضور در جمع‌شان را داشتم زیر نظر مستقیم آیت‌الله اردبیلی شروع به تهذیب و تنقیح و تکمیل تحقیقات انباشته‌شده کردند. گروه جدید موضوعات و منابع بسیاری را به آن افزودند و آن را در دوازده موضوع منقح، تایپ و ثبت و دسته‌بندی نمودند از جمله وحی، نسخ، کتابت، قرآن، قرائت، تفسیر، و قرآن و زمان و مکان، از جمله زیرمجموعه وحی به هزارشاخه رسید که در نوع خود تحقیقی بی‌نظیر بود.

این فکرت و کار گروهی تبدیل به دانشگاه مفید گردید پس از تشکیل دانشگاه، این مجموعه به دانشگاه مفید منتقل شد.

دانشگاه مفید زیر نظر آیت‌الله موسوی‌اردبیلی در چهار رشته اقتصاد، فلسفه، حقوق و علوم سیاسی از دانشگاه‌های مرتبط به حوزه است این دانشگاه فصل‌نامه مفید را منتشر می‌کند و دانشگاه شاهد محیط برپایی کنفرانس‌های بین‌المللی در حوزه سیاست و اجتماع تقریب مذاهب و شخصیت‌های حوزوی و دانشگاهی است.^۳ بنابر آن بود که علوم قرآن و پژوهش و آموزش در عرصه قرآن نیز در دانشگاه مفید انجام گردد که کشتی‌بان را سیاست دیگر آمد.

● دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

دفتر تبلیغات اسلامی از نهادهایی بود که در ایجاد فکر و تحول در حوزه نقش داشت. این کانون تبلیغی و آموزشی از آغاز با برنامه‌های آموزشی، برپا کردن کلاس‌های تدریس؛ دعوت از سخنرانان و استادان نخبه را در دست‌ورکار داشت و با امکانات و نیروهای اندک خود بخش‌های عمده کشور را پوشش می‌داد. جبهه‌ها و نیروهای نظامی اعم از سپاه و ارتش از سوی دفتر تبلیغات اسلامی پشتیبانی می‌شدند. افراد دفتر با مدیریت جهادی و فداکارانه شب‌وروز بدون چشم‌داشت مادی تلاش می‌کردند. دفتر تبلیغات اسلامی به تدریج حوزه کاری خود را از بخش تبلیغ به بخش‌های مختلف آموزش، پژوهش و انتشارات و احیای آثار گسترش داد.

مقام معظم رهبری در ۱۳۷۳/۱/۲۳ در حکمی که به مناسبت انتساب هیئت مدیره دفتر صادر کردند نوشتند: این دفتر پرتلاش و پرتوان و گسترده دامن نیز، در این پانزده سال چون ابر بابرکتی باریده و سود رسانیده است و اینک به تناسب چشم‌داشتی که از آن هست، ناچار است در سازمان‌دهی و کارهایی که بر دوش دارد، نگاه دوباره‌ای بیفکند و خود را برای زمانی باز هم دراز و پربار آماده سازد. این بازنگری و دوباره‌سازی، کاری ناگزیر است که سازمان‌ها و نهادهای جوشیده از انقلاب را در راه خدمت‌گذاری خویش بیش‌تر می‌برد و کامیاب‌تر می‌سازد.^۴

● مجله فقه

مقام معظم رهبری در دیدار با فضلای حوزه به مناسبت از فقه و افکار نوین فقهی در حوزه سخن گفتند و به مناسبت نیمه شعبان در جمع فضلای حوزه یادآور شدند:

یک معاونت، معاونت تحقیقات و مطالعات است؛ کارش تربیت محقق، نظارت بر رساله‌های تحقیقی و انتشار مجلات علمی در حوزه است. من آن روز با جمعی از برادران این نکته را مطرح کردم و گفتم که ما یک مجله فقه نداریم! ما یک مجله علمی فقه لازم داریم که مباحث فقهی را با زبان علمی فقه یعنی زبان عربی بیان کند. اگر کسی هم خواست فارسی بنویسد، می‌نویسد؛ اما زبان اصلی مجله باید عربی باشد. محققان یک مجله

فقه تهیه کنند و در آن مقاله بنویسند؛ یکی از فضلای آبرومند هم یکی از درس‌هایش را تعطیل کند و بیاید مسئولیت این مجله را به عهده بگیرد. مگر فایده این مجله برای پیشبرد فقه اسلام، کمتر از فایده آن درس است؟ محققان، بزرگان و فضلا، موضوعات جدید فقهی را بنویسند؛ تحقیق کنند؛ نقد کنند؛ فقه را پیش ببرند و دنیا را از فقه شیعه آگاه کنند. در دائرةالمعارف‌ها، فقه ما را بعد از فقه اباضیه می‌آورند! از این فقه غنی که شاید هیچ فقهی این همه کتاب و تحقیق و متون مهم نداشته باشد، یا کمتر فقهی داشته باشد کسی خبر ندارد! این‌ها را بیرون بیاوریم، تا در مجلات علمی دنیا منعکس بشود.^۵

این نظریه و طرح منجر به پیدایش «مجله فقه» به وسیله دست‌اندرکاران مجله حوزه در سال ۱۳۷۰ گردید. در این نشریه مسائل مستحدثه و مورد ابتلای جامعه و حکومت به وسیله فضلا و فقه‌پژوهان نقد و بررسی و منتشر می‌گردد. کار دیگر اصحاب «مجله حوزه» انتشار فقه اهل بیت علیهم‌السلام بود. مرحوم آیت‌الله هاشمی‌شاهرودی کاری مشترک و نورا در تدوین دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت با اشاره و تشویق رهبر فرزانه انقلاب اسلامی آغاز کردند و آن هم گامی نو در حوزه علمیه بود و ده‌ها دائرةالمعارف‌نویس و نقدپژوه با دو زبان فارسی و عربی تربیت کرد. ایشان از سردبیر «مجله حوزه» برای راه‌اندازی

مجله تخصصی و علمی در ساحت فقه اهل بیت علیهم‌السلام دعوت کرد و مجله‌ای در تراز علمی پذیرفته‌شده به نام «فصل‌نامه فقه اهل بیت علیهم‌السلام» منتشر شد. محور اصلی این مجله مسائل مستحدثه و پاسخ به پرسش‌های نوپیدای فقهی بود و ده‌ها مقاله در زمینه مسائل مستحدثه از فقها، مراجع و فضلای دانشور و نواندیش حوزه، تولید شد.

● مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

تأسیس بخش آموزش این مؤسسه به مؤسسه در راه حق در سال ۱۳۵۳ش بازمی‌گردد. در سال ۱۳۵۴ برنامه‌های آموزشی آن آغاز شد و تا پیروزی انقلاب ادامه یافت. مؤسسه باقرالعلوم نیز زیر نظر همین افراد در سال ۱۳۶۰ شروع به کار کرد و دانش‌آموختگان مؤسسه در راه حق برای دوره‌های تخصص سیاست، روان‌شناسی، حقوق، تاریخ و فلسفه به آن منتقل شدند. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی تلفیقی از دو مؤسسه یادشده بود که به رهبری مرحوم مصباح یزدی و کمک‌های مقام معظم رهبری در سال ۱۳۷۴ شروع به کار کرد.^۶ برنامه‌های آموزشی مؤسسه در سال ۱۳۷۳ش جهت تصویب به شورای عالی حوزه ارسال شد که به تأیید آن شورا انجامید. در همان سال، برنامه‌های مؤسسه جهت رسمیت در آموزش عالی کشور به شورای عالی انقلاب فرهنگی ارسال شد و در ۲۰ تیر ۱۳۷۸ش به

تصویب رسید. مؤسسه امام خمینی، طبق اساس‌نامه مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی با نظارت رهبر جمهوری اسلامی ایران اداره می‌شود و فعالیت‌های آن مختص روحانیان و طلاب علوم دینی و در راستای اهداف حوزه‌های علمیه است. هیئت‌امنا و رییس این مؤسسه از سوی رهبر ایران انتخاب می‌شوند.

اهدافی که طبق اساس‌نامه مؤسسه برای تشکیل این مؤسسه حوزوی آن نوشته‌شده، عبارتند از: به‌کارگیری معارف اسلام در زمینه‌های مختلف علوم انسانی، آشناساختن طلاب با مبانی اعتقادی و معارف اسلامی و علوم انسانی، تربیت متخصصان برای مقابله با اندیشه‌های انحرافی و التقاطی، پرورش پژوهش‌گران در حوزه‌های مختلف علوم انسانی.^۷ این کانون افزون‌بر تربیت صدها طلبه و انتشار کتاب‌های حقوقی، حوزوی و تربیتی گوناگون مجلات تخصصی عدیده‌ای نیز منتشر می‌کند. ریاست این مؤسسه از آغاز تا رحلت آیت‌الله محمدتقی مصباح‌یزدی (اذر ۱۳۹۹) برعهده ایشان بود.

تأسیس انجمن‌ها و مؤسسه‌های علمی تخصصی در حوزه از جمله انجمن علمی فقه و اصول، انجمن علمی اقتصاد، انجمن علمی روان‌شناسی، انجمن علمی رجال و انجمن علمی تاریخ و مؤسسه‌هایی مانند مؤسسه شیعه‌شناسی یا مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه از کارهای تحول‌بخش

حوزه است. که در صورت نظارت درست بر آن می‌تواند به تخصصی‌شدن تدریجی علوم درحوزه کمک کند. از جمله مؤسسات حوزه باید از مؤسسه تخصصی امام صادق (علیه السلام) درباره کلام اسلامی، مؤسسه عالی فقه و علوم اسلامی زیر نظر مقام رهبری، مؤسسه پژوهشی و تحقیقاتی اسراء درباره تفسیر قرآن زیر نظر آیت‌الله جوادی آملی، مؤسسه بنیاد امامت زیر نظر سیدعلی میلانی، مؤسسه فقهی ائمه اطهر زیر نظر شیخ محمدفاضل، مؤسسه ادیان و مذاهب، مؤسسه باقرالعلوم (علیه السلام) زیر نظر دفتر تبلیغات حوزه علمیه، پژوهشگاه اندیشه و فرهنگ اسلامی زیر نظر علی‌اکبر رشاد. افزون بر آن در عرصه انتشارات و ترجمه دهها مؤسسه تحقیقاتی و احیای تراث درحوزه فعالیت می‌کنند و مجموعه‌های بزرگ و نفیسی را به جهان عرضه داشته‌اند. از جمله بخش احیای دفتر تبلیغات اسلامی، مؤسسه اهل‌البیت زیر نظر آیت‌الله سیستانی، مرکز احیای تراث اسلامی، مرکز احیای میراث اسلامی، وابسته به دفتر آیت‌الله سیستانی در سال ۱۳۷۴ش که سید/احمد حسینی/شکوری در قم بنیان‌گذاری کرد.^۸

در حوزه نرم‌افزاری حوزه راه‌های طی نشده بزرگی را پیموده و به‌ویژه از مرکز نرم‌افزاری علوم اسلامی زیر نظر مقام معظم رهبری باید یاد کرد که مطالب هزاران کتاب سودمند و مجموعه حدیثی، تاریخی، اخلاقی، علوم حوزوی و تراث اسلامی از سرتاسر جهان در

فضای مجازی ثبت و قابل استفاده است. افزون بر آن کتاب‌های عظیم خطی و غیرخطی از سرتاسر جهان به‌وسیله محققان برجسته حوزوی چون سیدمحمدرضا جلالی، سیداحمد حسینی، فهرست شده و در معرض استفاده محققان و دانش‌پژوهان جهان اسلام قرار گرفته است. افزون بر آن که در دیگر شهرها مانند مشهد و اصفهان نیز صدها محقق به کار تحقیق و احیای تراث مشغول‌اند و آثار برجسته و ماندگاری را عرضه کرده‌اند. یکی از عرصه‌های فعالیت بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی توجه به احیای تراث و احیای آثار عالمان و اندیشمندان شیعی دانست.

● ۲. تحول اداری

گسترش حوزه‌های علمیه پس از انقلاب و استقبال روزافزون جوانان تحصیل کرده برای تحصیل در حوزه علمیه ایجاب می‌کرد که به نظام اداری حوزه سامان داده شود. امام خمینی در سال ۱۳۵۸ در دیدار با گروهی از اعضای جامعه مدرسین پس از پرسش‌هایی از آنان درباره حوزه، تأکید کرد هرچه زودتر طرحی برای نظام حوزه بریزند. این پیام با استقبال دیگر مراجع تقلید روبه‌رو شد.^۹ در تاریخ ۱۳۵۹/۱۲/۵ پیشنهادی از سوی اعضای مدرسان حوزه و حسینعلی منتظری مبنی بر تشکیل شورای مدیریت و گزینش اعضای آن تقدیم امام خمینی شد و ایشان در تاریخ ۱۳۵۹/۱۲/۸ با آن موافقت کرد.^{۱۰}

امام خمینی پس از مطالعه طرح

نکته‌هایی را یادآور شد که عمده‌ترین آن استفاده از طلاب در اداره حوزه و واگذار شده اداره حوزه‌های علمیه شهرستان‌ها به علمای همان شهرها و موافقت آیت‌الله گلپایگانی با آن بود.^{۱۱}

شورای مدیریت در سال ۱۳۶۰ شروع به کار کرد. این تشکیلات دارای چندین بخش بود. بخش علمی، مرکز تحقیقات علمی، تنظیم برنامه‌های درسی، اصلاح کتاب‌های درسی، امتحانات، دروس مربوط به بانوان طلبه و برنامه‌های مربوط به طلاب خارجی)، بخش اخلاق و تزکیه (دروس اخلاق، نظارت و مراقبت ویژه و رسیدگی به تخلفات)، بخش مدیریت داخلی (پرونده‌های تحصیلی، گزینش طلاب و جذب نیرو، نظارت بر وضع طلاب خارجی، شناسایی و جذب نیرو، مشمولان نظام وظیفه و مدیران مدارس)، بخش تبلیغات و مبلغان و سرانجام بخش اطلاعات، بخش تدارکات و بخش حوزه‌های شهرستان.^{۱۲}

در راستای تأکید امام بر حضور طلاب در ساختار مدیریت حوزه^{۱۳}، نمایندگان طلاب مشغول به تحصیل در حوزه علمیه قم برگزیده شدند و آیین‌نامه داخلی مجمع نمایندگان طلاب در ۱۸ آبان ۱۳۶۱ به تصویب رسید.^{۱۴} نظم و تقویت امور حوزه در مسائل مختلف آموزشی، تحقیقاتی، اخلاقی و خدماتی از جمله اهداف تشکیل مجمع بود.^{۱۵}

امام خمینی در اسفند ۱۳۶۷ پیام مهمی که به «منشور روحانیت» شهرت یافت در جهت اصلاح امور مربوط به حوزه و روحانیت

صادر کرد و در آن ضمن یادآوری جایگاه حوزه بر هماهنگی بیشتر میان مدیران حوزه و طلاب رنج‌دیده تأکید کرد.^{۱۶} جامعه مدرسان و شورای مدیریت برای زمینه‌سازی اجرای فرمان امام ستادی تشکیل داد این ستاد اقدام به انجام انتخابات «مجمع نمایندگان طلاب و فضلاء حوزه علمیه» کرد تا آنان پیشنهادهای اصلاحی خود را برابر دستورهای امام، در جهت هرچه بهتر شدن نظام حوزه، به شورای مدیریت و جامعه مدرسین ارائه کنند. مرحله اول این انتخابات انجام گرفت و نمایندگان طلاب انتخاب و گزارش آن در نامه‌ای به تاریخ ۶۸/۲/۷ به‌وسیله آیت‌الله مشکینی خدمت امام خمینی تقدیم شد.^{۱۷}

امام خمینی ریشه تحول را نه در تشکیلات عریض و طویل اداری و ساختمان‌های گونه‌گون که در مواردی تشریفات را سنگ راه تحول می‌دانست.^{۱۸} اخلاص در کار، توجه به کیفیت،^{۱۹} پیش‌گیری از ورود افراد دارای انحراف اخلاقی و اعتقادی و رفتاری،^{۲۰} از توصیه‌های امام در راه تحول حوزه بود و نیز ایشان نسبت به آسان‌گیری و آموزش سطحی و کلاسیک شدن برنامه‌های آموزشی حوزه هشدار می‌داد.^{۲۱} تقویت فقه سنتی و جواهری،^{۲۲} بهره‌گیری از روش‌های نوین آموزشی،^{۲۳} استفاده بیشتر از طلاب جوان، خودکفایی حوزه‌های شهرستان‌ها و نیز استفاده از دیگر روحانیون، مشورت با صاحب‌نظران^{۲۴} و متهم‌نشدن به انحصارطلبی از دیگر رهنمودهای ایشان بود.^{۲۵} هماهنگی

میان علمای حوزه و دوری از تقابل و جناح‌گرایی و احترام متقابل میان طلاب و جامعه مدرسین را ضامن حفظ و پیشرفت حوزه و مایوس شدن دشمنان شمرد.^{۲۶} از نظر اقتصادی از گذشته معیشت حوزه بر اوقاف و سهم امام و نذورات و هدایای مردم و نیز نذورات مردم برای مشاهد مشرفه استوار بود و در سال‌های اخیر از دوره میرزای شیرازی سهم امام عمده شهریه طلاب را تأمین می‌کرد. پس از انقلاب اسلامی و گسترش دایره فعالیت حوزه برخی از علما به امام خمینی پیشنهاد کردند حوزه بودجه دولتی داشته باشد و برای شهریه طلاب از دولت کمک گرفته شود که امام خمینی نپذیرفت و آن را مانع استقلال حوزه شمرد. آیت‌الله امینی در خاطرات خود یادآور شده که در معیت اعضای جامعه مدرسین حوزه نزد امام خمینی رفتیم و گفتیم: شما بر فقر و فاقه حوزویان مطلعید و حوزه‌ای جز سهم امام و آن نیز اندک، در اختیار ندارد آیا نفت و دیگر معادن از انفال نیست؟ و در اختیار شماست چه چیز ما واگذاری خمس آن برای ترویج دین و فرهنگ می‌شود که امام پاسخ داد: سزاوار است که حوزه در امور اقتصادی خود مستقل باشد تا وقتی شاهد انحراف در دولت بود بتواند در برابر آن بایستد.^{۲۷} در ۱۳۷۰ به پیشنهاد آیت‌الله خامنه‌ای و موافقت دیگر مراجع قم، شورای عالی حوزه

علمیه قم تشکیل شد. این شورا، برنامه‌ریزی و تصمیمات اصلی در باب مسائل حوزه علمیه قم را برعهده گرفت و کارهای اجرایی به مدیریت واگذار گردید و تعیین مدیر حوزه برعهده این شورا قرار گرفت. مقام رهبری در ۹ آذر ۱۳۸۶ در سفر به قم و دیدار با نخبگان حوزه پیشنهادهای کاربردی را در راه تحول حوزه مطرح کردند از جمله: ضرورت برنامه‌ریزی برای آینده، مدیریت تحول و هدایت آن به سمت تحول مثبت و سازنده، پرهیز از مدرک‌زدگی، تأسیس شورای برنامه‌ریزی برای حوزه، آمارگیری از شمار و توان طلاب حوزه، کرسی‌های آزاداندیشی، انتقال تجربیات مدیران و استادان حوزه‌های علمیه سراسر کشور، تعیین منزلت اجتماعی اساتید حوزه، اهمیت منبر و مبلغان، شورای سرپرستی طلاب غیرایرانی هم در ۲۹ شهریور ۱۳۵۸ ش به مرکز جهانی علوم اسلامی تغییر نام یافت و آغاز به کار کرد و در ۱۳۷۲ ش به فرمان آیت‌الله خامنه‌ای به صورت متمرکز کار خود را ادامه داد که تاکنون فارغ‌التحصیلان زیادی داشته است. این مرکز نیز بر پایه برخی ضرورت‌ها به «جامعه‌المصطفی العالمیه» تغییر نام داد. طبق گزارش مسئولان این مرکز، تا سال ۱۳۹۴ حدود ۵۰ هزار نفر در این مرکز تحصیل کرده‌اند. این مرکز در ۴۵ کشور جهان شعبه دارد.^{۲۸} آفریقای جنوبی، آلبانی، آلمان، افغانستان، اندونزی، انگلستان، اوگاندا، برزیل، بلغارستان، بنگلادش، بورکینافاسو،

بوسنی و هرزگوین، بنین، پاکستان، تانزانیا، تایلند، توگو، دانمارک، ژاپن، ساحل عاج، سوئد، سنگال، سوریه، سیرالئون، عراق، غنا، فیلیپین، قرقیزستان، قزاقستان، کامرون، کوزوو، کنگو دموکراتیک، کومور، گامبیا، گرجستان، گویان، گینه، لبنان، ماداگاسکار، مالاوی، مالزی، مالی، میانمار، نروژ، نیجر، نیجریه، هند و... از جمله واحدهای فعال هستند. این مرکز معارف را به زبان‌های گوناگون ترجمه و در اختیار مردم جهان قرار می‌دهد.

● حوزه و ترویج زبان و ادبیات فارسی

نکته قابل توجه حوزه و جامعه‌المصطفی به زبان فارسی است در حالی که دانشگاه‌های کشور برای ترویج زبان فارسی بودجه‌های هنگفتی دارند، سالیانه صدها بلکه هزاران طلبه غیرفارسی‌زبان با خانواده‌های خود برای تحصیل در ایران با وسایل پیشرفته ادبیات و زبان فارسی را به‌طور طبیعی یاد گرفته و آن را به کشور خود منتقل می‌سازند؛ در واقع خانواده‌ی طلاب خارجی با یاد گرفتن زبان فارسی مانند زبان مادری، مروج اندیشه‌های اسلامی و فرهنگ ایرانیانند.

● مدارج علمی

از آن‌جا که شماری از طلاب و مدرسان حوزه به اشتغال و تدریس در مراکز غیرحوزوی مشغولند بنا به ضرورت مرکزی برای تعیین مدارج علمی تأسیس و مدارک تحصیلی حوزه در چهار سطح معادل سازی شد. سطح اول اتمام شرح لمعه معادل

با دیپلم، سطح دوم اتمام رسائل و بخشی از مکاسب معادل کارشناسی، سطح سوم پایان کفایه و مکاسب معادل کارشناسی ارشد و سطح چهارم گذراندن حداقل چهار سال درس خارج به همراه چهارمرتبه امتحان و نگارش رساله تحقیقی معادل با دکترا. به کسانی هم که در امتحانات رشته‌های تخصصی قبول شوند معادل داده می‌شود. البته آیت‌الله خامنه‌ای مکرراً تأکید دارد که به جای معادل حوزه مدرک مستقل حوزوی باید داشته باشد.

● مرکز خدمات حوزه

از مراکز قابل توجه در تحول اقتصاد حوزه مرکز خدمات حوزه علمیه است. در سال ۱۳۶۴ از امام خمینی درخواست شد برای حمایت از طلاب رزمنده و حاضر در جبهه‌های دفاع مقدس کمک کنند و کمک‌های امام تحت عنوان صندوق قرض‌الحسنه شهید میثمی به طلاب وام داده می‌شد. پس از درگذشت امام شمار وام‌ها به‌ویژه وام‌های درمانی و دارو و جراحی طلاب رزمنده از سیزده هزار فرارفته بود و برای حل آن از مقام معظم رهبری درخواست کمک شد که کمک‌های ایشان به تأسیس مرکز خدمات حوزه علمیه انجامید. این مرکز همه طلاب اعم از طلاب شیعه و غیرشیعه و ایرانی و غیرایرانی را زیر پوشش دارد. بیمه‌درمانی طلاب اولویت نخست این مرکز بود و سپس عمر پیمودگان و

خانواده افراد متوفی و افراد عاجز و ناتوان تحت پوشش قرار گرفتند و در نهایت برای مسکن طلاب و نیز صندوق قرض الحسنه و بیمه عمومی روحانیون اقدام شد.^{۳۹} به رغم همراهی‌های مرکز خدمات نظام معیشتی روحانیون ضعیف‌ترین حلقه را در میان اصناف دیگر تشکیل می‌دهد. بسیاری از مردم با توجه به پیوند نظام و حوزه و دفاع حوزه‌های علمیه از انقلاب و نظام، گمان می‌کنند نظام معیشتی حوزویان تأمین شده است. واقعیت آن است که مشکل معیشت طلاب و محصلان هم‌چنان برجاست. جز روحانیان شاغل در دستگاه‌های قضایی و آموزشی یا اداری طلاب، فضلا و مدرسانی که صرفاً به تعلیم، تعلم، تحقیق و تبلیغ حوزوی اشتغال دارند، در مراکز متعارف فرهنگی و آموزشی پشتیبانی نمی‌شوند.

۳. تحولات عملی

با پیروزی انقلاب اسلامی و نیاز شدید کشور به تبیین و اجرای قوانین اسلامی عده بسیاری از فقها با شرکت در مجلس خبرگان قانون اساسی به ترسیم قانون اساسی نظام جمهوری اسلامی اقدام کردند و این مهم با تشکیلات ده‌ها جلسه کارشناسانه و ارزیابی مسائل حقوق با استفاده از قرآن و سنت به انجام رسید. قانون اساسی ایران از مترقی‌ترین قوانین جهانی است که بر مبنای قرآن و سنت و فقه اسلامی تنظیم شده است. و در

مورخه ۱۱ و ۱۲ آذر ۱۳۵۸ به نظرخواهی گذارده شد و با ۹۹٪ رأی مردم تصویب شد و جنبه قانونی پیدا کرد.

حوزه پشتوانه معنوی نظام است و باید نیروهای لازم را برای اداره نظام در بخش‌های مرتبط به حوزه چون قانون‌گذاری، مدیریت فرهنگی فراهم آورد. از این رو بایسته بود بخشی از درس‌های حوزه به این سمت متوجه شده و مسائل حکومتی و مسائل مستحدثه در اولویت کاوش‌ها و پژوهش‌های حوزه به‌ویژه درس خارج قرار گیرد. پس از انقلاب عده‌ای از استادان درس خارج مسائل حکومتی و مستحدثه را در اولویت درسی قرار دادند. درس خارج آیت‌الله حسینی منتظری مسائل حکومتی و قضائی بود و نتیجه آن مجموعه کتاب الحکومة الاسلامیه است که در آن پیشینه حکومت در اسلام و شیعه، مسائل حکومتی در سیره پیامبر و علی (ع)، و نیز ولایت فقیه و حدود اختیار فقها و ارتباط ولایت با دیگر احکام فقهی به‌روشنی بیان شده و نیز در بخش اقتصادی به منابع مالی نظام اسلامی پرداخته شده و با عصر حاضر تطبیق داده شده است. آیت‌الله موسوی اردبیلی که مدتی در جایگاه رئیس قوه قضائیه فعالیت می‌کرد درس خود را به مسائل مستحدثه و مسائل قضائی اختصاص داد. کتاب‌های فقه القضاء، فقه الحدود و التعزیرات، فقه الديات، فقه القصاص، فقه الشركة

و التأمین، فقه المضاربة و فقه الشهادات محصول این درس است.

آیت‌الله «مکارم‌شیرازی» به مدت چندسال، درس خارج فقه خود را به مسائل مستحدثه اختصاص دادند. تعریف مباحث مستحدثه نیز معلوم است؛ یعنی هر موضوع جدیدی که حکم شرعی آن منصوص نیست، اعم از این که آن موضوع در گذشته وجود نداشته (مانند امور بانکی) یا وجود داشته ولی برخی از ویژگی‌ها و شرایط و قیودش تغییر کرده است (مانند مالیت بدن یا منافع محله خون).

ایشان پس از یک‌سال بحث درباره «مسائل مالی و بانکداری»، سال تحصیلی بعد را به «مسائل مستحدثه طبی» پرداختند؛ نظیر: احکام مرگ‌مغزی، تشریح اجساد، پیوند اعضاء، تلقیح نطفه، انتفاع از زوائد ولادت، تغییر جنسیت، منجمد کردن بیماران لاعلاج، تحدید نسل، ازدواج خویشاوندان با وجود خوف از بیماری یا نقص عضو فرزندان، داروهای آمیخته با الکل و داروهای ساخته‌شده از استخوان حیوانات تذکیه نشده.

آیه‌الله «نوری‌همدانی» در اواخر دهه هفتاد شمسی، با اختصاص درس خود به مسائل جدید، موضوعاتی هم‌چون بانکداری بدون ربا، سود سپرده‌ها، انباشت نقدینگی، تنظیم و کنترل بازار، رکود اقتصادی، واردات و صادرات، سلطه اقتصادی کفار بر مسلمین و... را از منظر

فقه اهل بیت (ع) مورد بررسی قرار دادند. فایل این درس‌ها در «مرجع دائلود دروس صوتی دفتر تبلیغات اسلامی قم» هر لحظه قابل شنیدن و استفاده است.

آیت‌الله جعفر سبحانی نیز هم‌زمان درس خارج مسائل مستحدثه را برگزار کردند که فیلم و صوت این درس با عنوان «مسائل فقهیه مهمه فی حیاتنا المعاصرة (مسائل فقهی مهم در زندگی معاصر ما)» در دسترس قرار دهد.

آیت‌الله «سید کاظم حائری» هم سال‌ها بحث «فقه حکومت» و «فقه نظام اقتصادی» را در درس خارج خود پی گرفتند که امروز برخی شاگردان ایشان همان بحث‌ها را با مسائل جدیدتر در سطح خارج ادامه می‌دهند.

مشارکت فضلا و فقه‌های حوزه در کنفرانس‌های فقهی در ایران و خارج از کشور از دیگر اقدامات تحولی حوزه‌های علمیه بعد از انقلاب است.

حضور پررنگ حوزه برای هدایت و تقویت و آسیب‌شناسی از نظام اسلامی، از شاخصه‌های تحول حوزه است. امری که نبود آن در نهضت مشروطه آن را به شکست کشانید. امروز تشکل‌های حوزوی و روحانیون برجسته و فقه‌های عظام در عرصه سیاست کشور حضور فعال دارند. مراجع تقلید نسبت به رویدادهای مهم و سرنوشت‌ساز کشور دغدغه دارند و درباره نیازها و رویدادهای اثرگذار بر کشور و تهدیدات دشمنان خود را پاسخ‌گو

می‌دانند. نظارت عمومی و نقد و ارزیابی حوزه‌ها و روحانیت نسبت به نظام اسلامی هم عامل اصلاح امور است و هم اعتماد مردم به نظام و دستگاه‌های دولتی و حکومتی را در پی دارد.

بخش بزرگی از فضلالی حوزه به فرمان حضرت امام خمینی با آمادگی به کارهای فرهنگی، قضایی و اجرایی روی آوردند. امام خمینی حضور روحانیون در عرصهٔ قضا را تکلیفی واجب دانست و بر فضلالی حوزه لازم شمرد در این عرصه حضور به هم رسانند. عده قابل توجهی از طلاب با ورود به دستگاه قضا معلومات حقوقی خود را به مرحلهٔ آزمون درآوردند، برای این مهم در سال ۱۳۵۸ مدرسه عالی قضایی و تربیتی شروع به کار کرد، شهید بهشتی و شهید محمدجواد باهنر متولی آن بودند و طرح آن را تقدیم شورای انقلاب کردند و شورای انقلاب در مورخه ۱۳۵۸/۱۱/۱۷ موافقت خود را با این کانون آموزشی تربیتی اعلام کرد و جامعه مدرسین متولی آن شد. این مدرسه در سال ۱۳۵۹ شروع به کار کرد و مسائل قضا و معارف دو موضوع اصلی آن را تشکیل می‌داد، در سال ۱۳۶۰ وزارت علوم با آن موافقت کرد و مقرر شد فارغ‌التحصیلان آن در سمت مدرس یا مشاوره قضایی به کار گرفته شوند.^{۳۰}

حضور روحانیون در سمت‌های اجتماعی و قضایی پس از انقلاب اسلامی، قضایی جدید را برایشان ایجاد کرد. امام خمینی در

سوم خرداد ۱۳۵۸ فرمان داد برای محاکمه روحانی‌نمایان محکمه‌ای تشکیل شود که به دادگاه ویژه تعبیر شد. امام خمینی در ۲۵ خرداد ۱۳۶۶ برای دادگاه آن دادسرا و حاکم شرع تعیین کرد و بر اختیارات آن افزوده شد. اهتمام به جرایم روحانیون و تشدید مجازات سوءاستفاده‌کنندگان از لباس و منصب روحانیون،^{۳۱} تهذیب حوزه و حراست از جایگاه روحانیون آبرومند،^{۳۲} جایگاه اجتماعی روحانیون و ضرورت وجود مقامی مقتدر برای نظارت بر تخلفات حوزویان، شناخت بهتر روحانیون از یک‌دیگر^{۳۳} و پیش‌گیری از هتک حریم روحانیت،^{۳۴} از علل وجودی آن شمرده شده است.

تجربه انقلاب مشروطه و انقلاب ۱۹۲۰ عراق ثابت کرد که حوزه با نظارت از راه دور و اداره تهران از نجف، نمی‌تواند ضامن اسلامی بودن نظام باشد و بدون حضور جدی روحانیت در عرصه‌های مهم، نامحرمان بر کشور چیره خواهند شد. از این رو امام خمینی به روحانیت توصیه کرد بر اوضاع کشور بیشتر نظارت کرده و حضور جدی تری داشته باشند. از این رو جمع بزرگی از فقها و فضلالی حوزه به ویژه شاگردان حضرت امام مانند آیت‌الله بهشتی، محمدی گیلانی، آیت‌الله جوادی آملی صانعی، به کار قضا پرداختند. فضلالی حوزه با حضور در محاکم قضایی و روبه‌رو شدن با پرونده‌های پیچیده قضایی به بازسازی

معلومات خود پرداختند و با استفاده از تجارب دیگر قضات بر میزان آگاهی‌های حقوقی خود افزودند که نتیجه آن تربیت صدها حقوق‌دان حوزوی و آشنا با فقه اسلامی و مکتب‌های حقوق معاصر بود. امروزه صدها نفر از روحانیون برجسته در دادگاه‌های خانواده و شوراهای حل اختلاف و دادگاه‌های جزایی به خدمت مشغولند که در تاریخ حوزه‌ها کم‌سابقه است.

بسیاری از فضلالی حوزه در سمت امام جمعه در شهرها به اقامه نماز جمعه مشغول شده و از این جایگاه سیاسی مذهبی به ارشاد و هدایت و تقویت بنیه‌های معنوی مردم مشغول شدند.

عده دیگر از روحانیون با شرکت در انتخابات مجلس شورای اسلامی، به کار قانون‌گذاری و نیز نظارت بر حسن اجرای قانون به وسیله قوه مجریه مشغول شدند.

عده دیگر از طلاب به همکاری با نیروهای نظامی پرداختند و با تشکیل سیاسی عقیدتی علاوه بر امور معنوی سازمان‌های رزمی تشکیل دادند. تشکیل تیپ ۸۳ امام صادق (علیه السلام) از دستاوردهای این تحول بود. خیل طلاب با حضور در کنار رزمندگان افزون بر دل گرمی، مسائل اخلاقی و دینی را به سربازان آموزش می‌دادند و به ویژه تعالیم و رفتار روحانیون رزمی تبلیغی در تعامل و مدارا با شورشیان داخلی یا اسرای عراقی در جذب و همکاری مخالفان با نیروهای انقلاب بسیار مؤثر بود. بخشی از موفقیت‌های رزمندگان در کردستان

معلول ارتباط حسنه و نیک رزمندگان با مردم بومی بود و این تعامل حسنه به برکت وجود آموزش‌های دین به وجود آمد و موجب شد مردم از گروهک‌های معاند نظام اسلامی جدا شوند و روحانیون منطقه به پایداری دولت دل‌گرم شوند. تشکیل سازمان پیش‌مرگان مسلمان کرد و نیز تشکیل مرکز بزرگ اسلامی در کردستان برای برنامه‌ریزی امور روحانیون منطقه کردستان و آذربایجان غربی را باید از برکت‌های این نگاه حوزه شمرد.

حضور پرنرگ روحانیون در دفاع مقدس از آثار تحول حوزه بود. روحانیون پس از آموزش نظامی در کنار رزمندگان در جبهه‌های غرب و جنوب حاضر شدند و همراه با آموزش معارف و اخلاق، خود نیز می‌جنگیدند و میوه شیرین پیروزی مجصول پیوند دین و سیاست بود. روحانیت در این میدان سربلند بیرون آمد. حدود پنج‌هزار نفر از طلاب و فضلالی روحانی در دفاع مقدس به شهادت رسیدند که تقریباً جمعیت روحانیون به‌عنوان یک صنف، بالاترین رقم شهیدان را دارد.^{۳۵}

پی‌نوشت:

* نویسنده و پژوهشگر.

۱. حوزه شماره ۱۶ ص ۴۸.
۲. حوزه شماره ۷۰-۷۱ ص ۱۶۸، در سال ۱۳۷۸ این ویژه‌نامه «چشم به راه مهدی»، بوستان کتاب منتشر کرد.
۳. تاریخ الحوزات العلمیه ج ۶، ص ۲۸۴. ذ
۴. مجله حوزه شماره ۶۱، ص ۳.
۵. حدیث ولایت، بیانات ۱۳۷۰، ص ۴۷۶.

۶. تاریخ الحوزات العلمیه، ج ۶، ص ۲۸۰-۲۸۱.
۷. معرفی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، نشریه نامه علوم انسانی، تابستان ۱۳۷۹ - شماره ۲.
۸. آشنایی با؛ مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، مجله معرفت، پاییز ۱۳۷۵ - شماره ۱۸.
۹. معرفی مراکز پژوهشی حوزه علمیه قم، ص ۲۴۰.
۱۰. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲، ص ۱۱۰۰.
۱۱. صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۶۰.
۱۲. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲، ص ۴۶۹-۴۷۰.
۱۳. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲، ص ۴۶۴-۴۶۵.
۱۴. صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۷.
۱۵. یاران صالح، ص ۲۳۷.
۱۶. پیام حوزه، ۱۱/۵.
۱۷. صحیفه امام خمینی، ج ۲۱، ص ۲۸۸.
۱۸. پیام حوزه شماره ۵/۱۱.
۱۹. صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۲۷۸.
۲۰. صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۲.
۲۱. صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۴۶.
۲۲. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ج ۲، ص ۴۹۱.
۲۳. صحیفه امام خمینی، ج ۲۰، ص ۱۹۰.
۲۴. همان ج ۲۱، ص ۳۸۰.
۲۵. همان ج ۱۹، ص ۲.
۲۶. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ج ۲، ص ۴۹۱.
۲۷. صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۸۸.
۲۸. خاطرات آیت الله امینی، ص ۲۵۲-۲۵۳.
۲۹. جزوه آشنایی با سازمان حوزه ها و مدارس علمیه خارج از کشور، قم، سازمان مدارس خارج از کشور، ۱۳۸۵، ص ۴-۵.
۳۰. تاریخ الحوزات العلمیه، ج ۶، ص ۳۵۴-۳۶۳.
۳۱. نخولات حوزه علمیه قم، ص ۱۶۷-۱۶۸.

۳۲. صحیفه امام، ۴۶۶/۷؛ حدیث ولایت، ۲۰/۱/۲.
۳۳. صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۲۷۸-۲۷۹.
۳۴. صحیفه امام، ج ۷، ص ۴۶۶.
۳۵. صحیفه امام، ۴۶۶/۷؛ حقیقت ها و مصلحت ها هاشمی رفسنجانی، ۱۹۵.
۳۶. افق حوزه شماره ۱۷، ۳۰۴، فروردین ۱۳۹۰ ش. گزارش حسن منصورى ستاد شهدای روحانی.

منابع:

- آشنایی با سازمان حوزه ها و مدارس علمیه خارج از کشور، (جزوه) قم، سازمان مدارس خارج از کشور، ۱۳۸۵.
- افق حوزه، شماره ۱۷، فروردین، ۱۳۹۰.
- پیام حوزه، مرکز مدیریت، ش ۵، همان ش ۱۱.
- تاریخ الحوزات العلمیه، عدنان فرحال آل قاسم، جامعة المصطفی العالمیه، ۱۴۳۶ ق.
- تحولات حوزه علمیه قم پس از انقلاب اسلامی، علی شیرخانی و عباس زارع، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴ ش.
- جامعه مدرسین حوزه علمیه قم از آغاز تاکنون، سید محسن صالح، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹ شو.
- حدیث ولایت، مجموعه بیانات مقام معظم رهبری نرم افزار نور.
- حوزه شماره ۷۰-۱۳۷۸، ۷۱؛ ش: ۱۵۰.
- زندگی و افکار شهید بزرگوار آیت الله العظمی سید محمدباقر صدر.
- نقباء البشر، آقابزرگ تهرانی، مشهد دار المرتضی، ۱۴۰۴ ق.
- حوزه علمیه، تاریخ، ساختار و کارکرد، جمعی از مؤلفان، نشر کتاب مرجع ۱۳۹۰ ش.
- خاطرات آیت الله ابراهیم امینی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲ ش.

- صحیفه امام، امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- معرفت، نشریه مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، شماره ۱۸، پاییز ۱۳۷۵، تحقیقات میدانی.
- معرفی مراکز پژوهی حوزه علمیه قم، قم معاونت پژوهش های حوزه علمیه، ۱۳۹۱ ش.
- نامه علوم انسانی، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۹.
- نورعلم، دوماهنامه جامعه مدرسین، سال اول شماره ۴، خرداد ۱۳۶۳.
- یاران صادق آفتاب، محسن صالح، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷.